

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

DOI 10.33294/2523-4234-2019-29-1-95-113

Микола Яцюк

Секуляризаційна реформа в Російській імперії XVIII ст. і закриття Слобідсько-Українських монастирів Белгородської єпархії РПЦ

Розглядається історично обумовлений процес закриття слобідсько-українських монастирів Белгородської єпархії Російської православної церкви під час так званої секуляризаційної реформи XVIII ст. в Російській імперії. Автором проаналізовано загальноісторичний контекст церковної секуляризації в Росії XVIII ст. Показано, що російська секуляризація стала логічним наслідком встановлення державного контролю над Церквою, розпочатого Петром I. Зважаючи на посилення абсолютистської імператорської влади за Катерини II, будь-яка боротьба Церкви проти державної церковності стала безнадійною. Зазначено, що з утратою Українською православною церквою своєї самостійності й передачею Константинопольським патріархом Діонісієм IV її в управління Московським патріархам, Українська православна церква опинилася між молотом і ковадлом державно-церковного протистояння в Росії. Обґрунтовано, що політика секуляризації слобідських монастирів 1786–1788 рр. з масовим їх закриттям тісно пов'язані з загальним становищем поневолених українських земель у складі Російської імперії.

Ключові слова: Слобожанщина, монастирі, секуляризація, православ'я, Церква, держава, влада

Актуальність обраної теми дослідження, на думку автора, полягає, по-перше, у тому, що взаємовідносини Церкви й держави представляють важливий елемент функціонування будь-якого суспільства. Протягом багатьох століть у трикутнику “держава–церква–суспільство” формувались тісні взаємодії ідеологічних, релігійних і соціокультурних зв'язків, які хоч і були відносно самостійними, проте обумовлювались певними соціально-економічними, політичними, правовими, моральними та іншими відносинами.

Зауважимо, що автор під державно-церковними відносинами має на увазі не-релігійні зв'язки інституціональних суб'єктів. На наш погляд, державно-церковні відносини складають ту специфічну сукупність взаємин між управлінськими

інститутами держави й релігійними осередками, які утворювались і змінювались впродовж тривалого часу. Вони були частиною як внутрішньої, так і зовнішньої політики країн. У їхній основі знаходиться передусім законодавчо закріплена регламентація місця й ролі Церкви в конкретному суспільстві, а також функції та сфера відповідальності в трикутнику “держава–церква–суспільство”. Слід зауважити, що державно-церковні відносини кожного народу мають власну історію, специфіку та відмінність навіть від своїх найближчих сусідів однакової конфесійної приналежності.

По-друге, актуалізація обраної автором історико-релігійної проблематики обумовлена як загальноукраїнським історичним контекстом, так і регіональною слобідсько-українською історичною специфікою. На ґрунті релігійної приналежності ця специфіка характеризує українську Слобожанщину, на відміну від інших регіонів, як виключно православну частину України.

Історіографія проблеми секуляризаційної політики російського уряду й закриття слобідсько-українських монастирів Белгородської єпархії Російської православної церкви (далі – РПЦ) представлена працями російських та українських авторів. Із цілої низки досліджень секуляризаційної реформи в Російській імперії XVIII ст. нашу увагу привернули окремі роботи російських істориків, у яких описуються причини, хід і наслідки політики московських та російських правителів в релігійній царині. Наукові доробки російських істориків з даної проблематики, на наш погляд, можна поділити як на загальноісторичні, у яких секуляризаційна політика Катерини II є лише складовою частиною переказу історії РПЦ, так і на вузькопроблемні, де мова йде саме про секуляризаційну реформу Катерини II. До першої групи авторів належать: А. Доброклонський [1], В. Звіринський [2], М. Казаков [3], А. Карташов [4], А. Павлов [5], І. Смолич [6–7], О. Чистяков [8]. Їхні наукові розвідки побудовані на великому масиві історичної спадщини християнства східного обряду. Вважаємо, що об’єднуючим елементом праць зазначених авторів є те, що вони розглядають історію РПЦ як складову частину всесвітнього православ’я. Водночас ці дослідники чітко підкреслюють російську специфіку розвитку державно-церковних відносин в Московії, а потім і в Російській імперії. А. Павлов та О. Чистяков на основі ретельно підібраних джерел досліджували еволюцію церковного права в Росії. Друга група російських істориків представлена працями А. Беглова [9] та О. Яншиної [10]. Вони подають аналіз суті секуляризаційної реформи в Російській імперії XVIII ст., вказують на негативні та позитивні її наслідки, подають інформацію про структурні зміни в церковно-монастирському середовищі Росії, посилаються на дані кількісної зміни чисельності російських монастирів і ченців у пореформений період. Цікавим є той факт, що російські історики не приділяють уваги ходу секуляризаційної політики Катерини II в українських землях, про це пишуть українські дослідники.

Українські науковці, аналізуючи секуляризаційну політику Катерини II, відзначають її згубні наслідки не тільки для церковно-монастирського життя України, а й

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

вбачають у ній кроки російського уряду щодо знищення української державності, української ідентичності. Наукова стаття О. Чуписа “Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст.” присвячена саме проблемі впровадження релігійної політики Катерини II в українських землях [11]. До цього часу, на жаль, немає узагальнюючих праць з історії Української православної церкви (далі – УПЦ), у яких би досліджувалось закриття слобідсько-українських монастирів Белгородської єпархії РПЦ під час секуляризаційної реформи Катерини II. Серед загальноісторичних робіт можна виділити “Историко-статистическое описание Харьковской губернии” архієпископа Філарета (Гумілівського) [12] та “Історію Слобідської України” [13] відомого українського історика Д. Багалія. Ці історичні дослідження базуються на використанні великої кількості джерел та охоплюють широке коло проблем з історії Слобожанщини, у тому числі церковної. Зокрема, архієпископ Філарет (Гумілівський) подає розгорнуту історію монастирів української Слобожанщини від їхнього заснування під час колонізації українцями Дикого Поля до середини XIX ст. В. Дедов опублікував фундаментальні наукові дослідження з історії Святогірського монастиря. Його робота “Святые Горы. От забвения к возрождению”, у якій досліджується життя Святогірського Успенського монастиря різних періодів його існування, не одноразово перевидавалася [14]. У 2014 р. вийшла із друку узагальнююча праця дослідника “Святые Горы. Иллюстрированная история”, у якій на підставі багатьох історичних джерел, архівних матеріалів, численних історичних наукових праць описуються всі етапи минулого Святогірського монастиря [15].

Джерельну основу доробку складають документи фонду № 40 Державного архіву Харківської області.

На наш погляд, наукова новизна пропонованого дослідження знаходиться в площині постановки й розв’язання проблеми впливу та наслідків секуляризаційної реформи Катерини II на церковно-монастирське життя Слобідської України. Цим обумовлена *мета* даної статті, автор якої поставив за мету розглянути процес закриття слобідсько-українських монастирів, що належали до Белгородської єпархії РПЦ, під час так званої секуляризаційної реформи в Росії XVIII ст. Дослідник прагнув показати, що події другої половини 80-х рр. щодо закриття слобідсько-українських монастирів тісно пов’язані з загальним станом поневолених українських земель у складі Російської імперії. Знищення православно-монастирського середовища української Слобожанщини стосувалось не тільки церковного життя. Воно на пряму зачіпало підвалини української колонізації земель Дикого Поля. Адже мовиться не тільки про військовий, економічний, господарський внесок українців у розбудову майбутньої Слобожанщини під час колонізації Дикого Поля, а й про духовно-релігійний, який, на нашу думку, і довершив інституалізацію поняття “українська Слобожанщина”. Краснзнавчі розвідки історичного минулого Слобожанщини, безумовно, акцентують увагу на проблемах української колонізації цих земель. Процес саме української колонізації Дикого Поля був тривалим і складався з багатьох потоків. Один із них – церковно-монастирський.

Будучи православними країнами, Україна й Московія до 1686 р. мали відмінну історію державно-церковних відносин. Розвиток українського православ'я досить тривалий час із XIV до XVII ст. відбувався в конгломерації України-Литви, а згодом і Речі Посполитої. Зазначені умови сприяли тісному сусідству й спілкуванню української культурно-православної традиції з західним християнством, потужним рухом європейської протестантської реформації. Це безпосередньо вплинуло на своєрідність української православної як духовної, так і матеріальної культури. В її основі – народний, демократичний характер, який проявлявся в більшій згуртованості в середині православної парафії, кліру і мирян. Сама структура внутрішньоцерковного життя контрастувала на тлі інших релігійно-культурних традицій православного світу.

Відомо, що до 1686 р. УПЦ вважалася незалежною від Московського патріарха. Вона мала власну ієрархію, яку очолював Київський митрополит. Не дивно, що УПЦ до певного періоду зберігала притаманну їй особливість і значну відмінність від московської Церкви.

У Росії державно-церковні відносини XVII ст. тяжіли, а у XVIII ст. трансформувались до відомої в релігійному світі моделі цезарепапізму. Російські монархи як і візантійський імператор Костянтин бажали підкорити потенціал політичного, економічного та духовного впливу Православної церкви на суспільство. “Костянтин сам прагнув надати християнству статус державного інституту, підвладного імператорській владі і службовця їй. Він без вагань втручався в справи церкви, скликав і розпускав церковні собори, сприяв обранню бажаних для влади кандидатів на єпископські кафедри і зміщував небажаних” [16, с. 28]. Подібну характеристику дій щодо своєї Церкви можна вжити і до російських монархів XVIII ст.

У XVIII ст. політика російських імператорів була спрямована на поступове розширення влади над Церквою. За часів Петра I і його наступників з ліквідацією патріаршества й утворенням замість нього Синоду встановлено світський контроль за церковним управлінням. РПЦ втратила свою адміністративну незалежність від імператорської влади. У другій половині XVIII ст. шляхом проведення так званої секуляризаційної реформи Катерини II РПЦ позбавляється також і господарської самостійності. Оскільки з 1686 р. УПЦ втратила самостійність, негативні впливи російського державно-церковного конфлікту стали на порядку денному й українського православ'я.

Катерина II пристосовувала ідеї Просвітництва до теоретичного обґрунтування монархічної держави як способу самоорганізації суспільства, усіх проявів його життя, релігійного включно. Помилки такого пристосування зводились до того, що Катерина II повністю ігнорувала просвітницьку теорію, як акт “суспільного договору” про поділ функцій між членами спільноти. Вона свідомо обходила це питання, бо не хотіла визнати, що у такому разі монарх, а в його особі й держава, мають дбати про своїх підданих. Дійсно, західні ідеї Просвітництва на російському ґрунті ставали абстрактними теоріями, адже взаємні зобов'язання держави

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

та громадян можуть бути втілені тільки у вільному суспільстві, а не в Російській імперії, де понад 90 % населення знаходилось у кріпацтві.

На наш погляд, характерною ознакою правління Катерини II було запозичення нею західних ідей так званої “освіченої монархії”. Під час її володарювання спостерігаються спроби поєднання західних ідей про роль глави держави з російською поміщицько-кріпосницькою дійсністю. У той час, коли годинник європейської історії показував прихід нової буржуазної епохи, російське бачення ролі і місця “освіченої монархії” зводилось до стійкого переконання на користь монархічного правління з абсолютною владою правителя. У цьому полягала сакральна суть російської політичної організації держави і тогочасного станово-родового суспільства. На переконання Катерини II держава – це не тільки монарх, а монарх – це держава. У добу катеринської “освіченої монархії” питання ставилось значно ширше і глибше: монарх – це закон, а закон – це і є сам монарх. Абсолютизація місії російського освіченого монарха, який керує країною на користь народу, була покликана ще й засвідчити суспільству необхідність і неминучість беззастережної з його боку покори монарху, а значить і закону. Подібна логіка побудови взаємин у трикутнику “держава–церква–суспільство” формувала стійке негативне ставлення державного механізму Катерини II до РПЦ. Було зрозумілим, що вона у подальшому не збирається ділитися владою з Церквою. Логіка поведінки Катерини II очевидна: лише вона одна уособлює російську державу і закон. На її переконання у державі має бути лише один правитель. Місця РПЦ у системі прийняття загальнодержавних рішень вже не було.

Слідом за Петром I Катерина II розглядала потребу у кардинальному обмеженні політичного і економічного впливу Православної церкви на російську владу. До такої політики стосовно РПЦ її ще спонукала загальноєвропейська практика XVIII ст. секуляризації церковно-монастирських володінь. У Росії питання збільшення прибутків державної скарбниці за рахунок церковних статків постійно обговорювалась ще з початку XVI ст. Тільки петровська епоха продемонструвала рішучість дій проти РПЦ. Однак реальна політика секуляризації почалася з приходом до влади Катерини II.

В епоху правління Катерини II майже все вище суспільство характеризувалося невір’ям. У кращому випадку воно було байдужим до Православної церкви. Катерина II протягом свого царювання суворо дотримувалася принципу – “віру поважати, але не давати впливати їй на державні справи”. Для цього було необхідно остаточно поставити Церкву в залежність від державної влади, позбавивши її засобів до існування.

Занурення в особливості існування РПЦ впродовж століть постмонгольського періоду, набуття нею в цей час відносної адміністративної та економічної самостійності від світської монархічної влади дає можливість побачити доволі непрості, сповнені чималих конфліктів відносини в трикутнику “Російська держава–Російська церква–російське суспільство”. Із утратою УПЦ своєї самостійності і передачу Константинопольським патріархом Діонісієм IV її в управ-

лінія Московським патріархам Українська церква опинилась між молотом і ковадлом державно-церковного протистояння в Росії.

Попри показну набожність XVIII ст. російська влада перейшла в наступ проти власної Православної церкви. Протягом усього XVIII ст. імператорська влада розширювала своє панування над Церквою, і якщо за Петра I і його наступників йшлося про взяття під контроль центрального церковного управління, про скасування патріаршества й заснування Синоду, налагодження синодальної системи на верхньому рівні управління церковного організму, то в другій половині XVIII ст. Церква позбавляється і своєї господарської самостійності.

Підготовка до секуляризації розпочалась ще наприкінці 50-х рр. XVIII ст. Велике церковне землеволодіння, яке становило основу церковної економіки Московії, формувалося починаючи з монгольського періоду. Із XIII–XIV ст., а зокрема в XV–XVI ст., церковне землеволодіння в Московії досить активно розросталось. І з певного моменту зростання церковних земель стало проблемою для княжої, а потім і царської влади. Перша спроба обмежити зростання церковного землеволодіння, або зробити перші підступи до секуляризації церковних маєтків, була зроблена ще Іваном III на початку XVI ст. На Соборі 1503 р. він виніс це питання на обговорення.

Фактично питання про секуляризацію після Івана III порушувалось у російській історії кожні півстоліття. Подібні спроби були у часи Івана Грозного в середині XVI ст. Те ж саме відбувалось за правління Бориса Годунова наприкінці XVI ст. У середині XVII ст. перші спроби обмеження церковної самостійності й церковного землеволодіння робив Олексій Михайлович. Найбільш радикально проти РПЦ діяв Петро I. Після заснування синодальної системи управління Церквою він зрозумів, що потрібні певні поступки щодо православних ієрархів після того, як їх змусили відмовитися від патріаршества. Новий етап в секуляризаційних спробах імператорської влади настав у середині XVIII ст.

XVIII століття відкрило нову сторінку історії Російської церкви. Росія перейняла з Візантії модель цезарепапізму. Церква в Росії ніколи не була абсолютно вільною від держави, проте довгий час не залежала від неї у своєму внутрішньому устрої. Російська держава дедалі більше втручалась у церковні справи, порушувала церковні закони. Російська держава як вищий законодавець перетворила Російську церкву у звичайну бюрократичну структуру імперії, зухвало визнаючи й за собою право на християнську істину, носієм якої завжди була лише Церква [17, с. 404]. Західний абсолютизм, який народився зокрема й у боротьбі проти Церкви, був привнесений на російський ґрунт Петром I. Це диктувало абсолютно протилежне розуміння взаємовідносин між Церквою та державою. Із прийняттям 1721 р. державного акту під назвою “Духовний регламент”, наскрізь просоченого духом протестантизму, Церква стала складовою частиною державного апарату. Із цього часу втручання держави в церковні справи стало правовою нормою. Собори й патріарха на 200 років замінив Священний синод. Хоча Регламент проголошував

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

його колегіальним (соборним) органом управління Церквою, але фактично влада над нею зосередилася в руках російського імператора.

За часів правління Єлизавети I працювали певні комісії, які готували реформи секуляризації. Єлизавета I займала досить лояльну позицію щодо Церкви і щодо її ієрархів. Проте сама логіка розвитку системи державної церковності, одержавлення Церкви в Росії ставила на порядок денний питання не тільки про обмеження її адміністративної, а й економічної самостійності. Російський імператор Петро III наказав утворити Колегію економії, яка розпоряджалася б майном РПЦ. Перші кроки церковної політики Софії Августи Фредеріки Ангальт-Цербст-Дорнбург як російської імператриці Катерини II були непослідовними. Вона заявила, що зупиняє антицерковні наміри її вбитого чоловіка Петра III. Побачивши негативну реакцію на це частини монастирських селян і, головним чином, значної частини дворянства, Катерина II вирішила скористатись ситуацією на свою користь. Наприкінці 1762 р. вона проголосила, що зупинка секуляризації церковного майна носить тимчасовий характер. Тоді ж було створено комісію, завданням якої було всебічно вивчити доцільність секуляризаційних кроків держави щодо РПЦ.

Нова імператриця переконалась у слабкості російського духовенства як політичної сили. І дійсно, хоча розпорядження Катерини II викликали в середовищі духовенства, особливо вищих ієрархів, сильне незадоволення й навіть обурення, відкрито виступити ніхто з них не наважився. Винятком стала лише яскрава фігура ростовського архієпископа Арсенія Мацеєвича, українця за походженням. У березні 1763 р. він надіслав гнівний протест у Синод, де заходи секуляризації порівнював із турецьким ярмом, а Катерину II назвав Іудою [6, с. 200].

Восени 1762 р. створено комісію, яка мала б займатись майном у церковних і монастирських маєтках. Навесні та літом наступного року комісія почала активну діяльність з підготовки до секуляризації. Влітку 1763 р. у російські губернії відправились 77 обер-офіцерів, тобто старших офіцерів армії, завданням яких був опис церковного майна. Нарешті 26 лютого 1764 р. вийшов указ про секуляризацію церковних маєтків. Катерина II поставила крапку в цьому довгому процесі суперечки держави й Церкви навколо церковного майна. Узагалі реформа була розрахована на декілька етапів: 1764 р. вона охопила російські губернії, в українських губерніях, а потім і в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, вона була проведена в 1780-х рр. У цілому схема була такою, що вся церковна земля передавалася у відання Колегії економії і тому, колишні церковні селяни стали називатися селянами державними. Влада вилучила у Церкви майже мільйон душ селян, які населяли ці маєтки і 8,5 мільйонів десятин землі [9].

Під час проведення секуляризації 1764 р. в РПЦ сформувались два різних ставлення до цієї реформи. Одна точка зору полягала в принциповому запереченні права держави секуляризувати церковне майно. Друга носила суто практичний характер і полягала в міркуванні про наслідки секуляризації для Церкви та її

установ, у зважуванні негативних і позитивних сторін процесу, у пристосуванні церковних структур до нової ситуації.

У 1764 р. вотчини й угіддя були передані Колегії економії. Після її скасування 1786 р. колишні церковні землі як державне майно перебували в підпорядкуванні Казенної Палати. Духовенство стало отримувати звітти платню. Синод і Міністерство Державного майна були організаціями, які займалися наданням духовенству землі. Крім земельних наділів, держава продовжувала виплачувати монастирям штатне утримання, включаючи платню на братію, на найм допоміжного персоналу. У більшості випадків державні виплати носили допоміжну, а не основну функцію. Кожен монастир мав власні статті прибутків, орієнтуючись на розвиток скотарства, птахівництва, промислів, на придбання нерухомості тощо [18].

Частка церковного землеволодіння в Російській імперії до 1764 р. з 12 % скоротилась до 2 % [8, с. 6]. Уведення штатів різко скоротило кількість православних обителів, тому що багато з них, не маючи коштів, змушені були закритися. Якщо 1700 р. в Російській імперії, включаючи українські землі, налічувалась 1 201 чернеча обитель, то після 1764 р. їх залишилось 387 [7, с. 283]. Три чверті земель, відібраних у духовенства, раніше належали монастирям [1, с. 727]. Частина секуляризованих земель була передана так званим “економічним селянам”, частина відійшла до державного майна, і по 30 десятин землі було залишено на архієрейські будинки. Єпархії та монастирі були розділені на три класи з відповідним змістом. Архієрейські будинки, монастирі й церкви отримали визначені державою грошові суми (штати) в залежності від свого класу, причому кількість штатної платні залежала від числа душ, які раніше належали духовному власнику [5, с. 453].

Утримання й кількість насельників чоловічих і жіночих монастирів була неоднаковою. Чоловічі обителі, які належали до першого класу, повинні налічувати не більше 33 ченців і отримували платню від 2 300 до 2 500 карбованців. Чоловічі монастирі другого класу мали штат із 17 чоловік братії та їхнє державне утримання обходилося до 1 500 карбованців. На 12 монахів обителів третього класу виділялось утримання в 950 карбованців [2, с. X].

Державне утримання й штати жіночих монастирів відрізнялись від подібної схеми держано-церковних відносин від чоловічих обителів. Жіночі монастирі першого класу знаходились під особливою увагою влади. Досить часто жіночі монастирі першого класу не обмежувались у штатній кількості сестер і отримували грошові виплати в залежності від кількості монахинь. Жіночі монастирі другого й третього класів обмежувались кількістю насельниць у 17 осіб, на яких скарбниця щороку виділяла від 525 до 700 карбованців [2, с. X].

Зауважимо, що на всю Російську імперію, включаючи з українськими землями, було всього 15 монастирів першого класу [18].

Решта монастирів пореформеного часу звалася “заштатними”. Вони не отримували грошової підтримки з боку держави і змушені були зустріти сувору й трагічну дійсність, виживаючи, хто як міг. За таких обставин чимало обителів

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

припинило своє існування. Ченці й черниці переводились до штатних монастирів, а храми приписувались до відповідних парафій. Ті ж колишні монастирські храми, при яких не могли утворитись парафії з необхідною кількістю прихожан, нерідко через брак належного догляду занепадали і руйнувались [2, с. X].

Таким чином, вилучення земель завдало великої шкоди православним монастирям. Передача земельних володінь у державну казну позбавила обителі матеріального джерела існування. Якщо до 1764 р. російська влада лише обмежувала права Церкви в користуванні земельними володіннями й вилучала частину доходів від них на державні потреби, у той час як право володіння як і раніше залишалось за Церквою, то після секуляризаційного указу всі церковні установи усувались від управління цим майном, і всі прибутки від нього надходили до державної скарбниці, а архієрейські кафедри, монастирі й парафіяльні церкви переводились на державне утримання. Розмах цього пограбування Церкви добре ілюструють такі цифри: до 1783 р. дохід, отриманий із колишніх церковних маєтків, склав 4 млн рублів, а після 1764 р. на потреби Церкви держава асигнувала лише 1/8 цієї суми [4, с. 456–480].

Окрім матеріальної сторони тут був ще й моральний аспект. Монастирі творились народною працею багатьох поколінь і молитовними подвигами ченців. Крім того, частину земель монастирі отримали від жертводавців за заповітами на помин душі. У таких випадках порушувалась остання воля померлих.

Регіональна особливість Слобожанщини диктувала свої відмінності від загальноукраїнського життя. Слобідські монастирі, будучи переважно українськими по духу, постійно відчували контроль і вплив з боку московської Церкви, за спиною якої стояла царська влада. Говорячи про особливості автономії Слобідської України, Д. Багалій писав, “що з козацьким урядом стояв московський воєводсько-приказний... Через те бували, звичайно, межі ними суперечки” [13, с. 79]. Історик зазначає, що в Слобожанщині українське духовенство змушене було визнавати владу не митрополита Київського, а Московського патріарха. Із 1657 по 1667 рр. церкви й монастирі Слобідської України входили до складу патріаршої області, а з утворенням 1667 р. Белгородської єпархії підлягали белгородським митрополитам. Зазначимо, що архієпископ Філарет дещо уточнює інформацію щодо підпорядкованості слобідсько-українських церков і монастирів. Він вказує, що в Слобідській Україні була подвійна підпорядкованість церковно-монастирського життя протягом XVII ст.: “Треба, однак, зауважити, що до відкриття в 1667 р. Белгородської кафедри, переселенці з-за Дніпра з потребами щодо храмів і священників звертались прямо у Москву, інші ж до Києва. Деякі ж церкви, а саме ті, які засновувались в Білопільському окрузі, і після відкриття кафедри в Белгороді залишилися у підпорядкуванні Московського патріарха. Після патріаршества перейшли вони в відання Московської Синодальної контори та потім до Севського єпископа, поки нарешті передані Слобідсько-Українському архіпастиреві. Так само церкви Котельви з деякими найближчими тільки у 1782 р. передані Київським митрополитом архіпастиреві Слобідської України. Деякі ж церкви Ізюмського, Куп’янського та Старобільського

повітів на короткий час переходили від Белгородського архіпастиря до Воронежського й Катеринославського, так само і по цивільних справах ці повіти переходили від одного управління до іншого” [12, с. 11]. Отже, Слобідська Україна не мала своєї власної церковної автономії у вигляді єпархії [19, с. 153–154].

Привертає увагу певна динаміка появи й зростання кількості православних обителів у Слобожанщині. За часом заснування їх можна поділити на три категорії. Аналіз хронології подій дозволяє простежити, що коли поселення пустельників з’являлись першими, вони ставали своєрідними центрами, довкола яких селились новоприбульці. Зі зростанням їхньої кількості починалося будівництво містечка з фортифікаційними укріпленнями, за яким поселенці й чернецтво могли ховатись під час нападу порівняно невеликих татарських вагаг.

1786 року секуляризаційна хвиля докотилась і до Слобідської України, багато монастирів були позбавлені рухомого й нерухомого майна. Російська влада жорстко й безкомпромісно конфіскувала монастирські землі, угіддя, промисли, ліси, млини, пасіки, сади, ремісничі майстерні, мастки, винокурні, навіть худобу й свійську птицю. Такими діями російський царизм свідомо паралізував господарську діяльність слобідсько-українських обителів, поставивши їх на межу знищення. Церковна політика Катерини II докорінно змінила церковно-монастирський ландшафт Слобідської України. Наприкінці XVIII ст. чимало монастирів припинило своє існування. Населення української Слобожанщини позбавили духовно-культурної опіки з боку православних обителів краю.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що апогей закриття слобідсько-українських монастирів припадає на 1787–1788 рр. У 1787 р. припинили своє існування Озерянська Богородична чоловіча пустинь, Аркадіївська Богородична чоловіча пустинь, Краснокутський Петропавлівський чоловічий монастир.

Озерянська Богородична чоловіча пустинь знаходилась тоді за 26 верст від Харкова і за 3 версти від козацької слободи Мерефа на лівому березі р. Озерянки. Ця місцевість представляла собою справжню пустинь. Навколо знаходились густі ліси, болота та озера, а також глибокі урвища. На підставі листа настоятеля монастиря ієромонаха Єфрема до архімандрита Харківського Покровського монастиря, датованого груднем 1762 р., можна стверджувати, що пустинь було засновано представниками українського духовенства з Правобережжя. Спочатку священник на ім’я Феодор наприкінці 60-х рр. XVII ст. отримав дозвіл від белгородського митрополита Феодосія на служіння в храмі на честь Різдва Пресвятої Богородиці, який знаходився неподалік Мерефи. Крім того, за о. Феодором числились земельні угіддя, пасіки й ставки з греблями. У 1696 р. він звернувся до відомого слобідсько-українського полковника Федора Донця, аби той закріпив право власності на землі за ним. Своім актом Федір Донець закріпив своє рішення на користь Церкви. Свого часу о. Феодор передав ці землі відомому й потужному Святогірському чоловічому монастирю, щоб під наглядом святогірської братії започаткувати чернече життя в майбутній Озерянській пустині [12, с. 98]. Обитель ще мала другий храм на честь Різдва Іонна Хрестителя. Обидві

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

монастирські церкви були прикрашені багатими іконостасами, захристями, церковним начинням, богослужбовими книгами. За переказами на храмові свята до монастиря з'їжджалось чимало прочан, проте особливої шани монастир зажив, маючи відому на увесь Слобідський край чудотворну Озерянську ікону Богородиці. У середині 70-х рр. XVIII ст. Озерянській обителі належали 5 фруктових садів, 7 десятин орної землі, 6 десятин луків, 3 десятини лісу [12, с. 99].

Приблизно у 1673–1675 рр. з'явилася знана на Слобожанщині Краснокутська Петропавлівська чоловіча обитель. Краснокутський Петропавлівський чоловічий монастир знаходився на території Харківського козацького полку. Розташовувався він на правому березі р. Мерла за 3 версти від козацького поселення Краснокутська. Цікава історія появи монастиря. Задніпровський козацький полковник Іван Штепа неподалік Красного Кута зайняв собі місцину. Ці землі були нічийними. На них він заснував монастир, прийнявши декілька сторонніх монахів. Засновник обителі став її першим настоятелем – ігуменом Іоаннікієм. Син Івана Штепи, Матвій, був священником в Миколаївській церкві. По смерті батька він продовжив його справу, ставши ігуменом цього ж Краснокутського Петропавлівського монастиря. Обитель мала два храми: головний – на честь апостолів Петра і Павла і другий – трапезний в ім'я Різдва Богородиці. Монастир відрізнявся міцним господарством і характеризувався суворістю чернечого життя. Він користувався чималою повагою серед прочан. До цієї обителі хотіли вступити на чернечий подвиг не тільки прості селяни і козаки, а й представники дворянських родин Слобідського краю. Станом на 1742 р. у монастирі налічувались 5 ієромонахів, 2 ієродиякони, 5 монахів, 3 послушники. Монастир до того ж мав відповідний склад управління: ігумена, скарбника, благочинного, духівника тощо [12, с. 103]. Після закриття обителі у власність Колегії економії перейшли чималі її статки: 263 десятини землі в пустці Прядунова Бабка, 6 десятин землі в пустці Чорній, 268 десятин землі в пустці Робляні могили, 1 006 десятин землі в слобідці Чернетчина разом із селянами кількістю 441 душа чоловічої та жіночої статі, 50 десятин будівельного соснового лісу, а також 600 десятин дров'яного лісу [12, с. 104].

Одна з найстаріших чернечих обителей краю – Аркадіївська Богородична пустинь. На думку архієпископа Філарета, вона друга за давністю після Святогірської пустині. Точна дата її заснування невідома. Вважається, що її започаткував інок на ім'я Аркадій. Про нього самого нічого не відомо. Із 1660 р. Аркадіївський монастир передано до Чугуївського Успенського чоловічого монастиря, проте чернече життя в Аркадіївській обителі продовжувалось. Доля монастиря була трагічною: він постійно наражався на небезпеку, через що зазнавав руйнувань і збитків. Братія Аркадіївської пустині потерпала від татарських набігів, зокрема 1681 р. монастир не вперше було зруйновано ворогами. Слобідсько-українська полкова старшина постійно піклувалась про Аркадіївський монастир. Завдяки ізюмському козацькому полковнику Федору Шидловському 28 серпня 1698 р. обителі передано млин на р. Дінець з землею, лісом і хутором, які знаходились

неподалік пустині [12, с. 110]. Переживши лихоліття XVII ст., монастир припинив існування під час секуляризаційної реформи Катерини II [12, с. 111]. На момент закриття Аркадіївський монастир володів 150 десятинами лісу, 236 десятинами орної та сінокісної землі, 3-ма фруктовими садами. Після конфіскації монастирського майна 1787 р. російська скарбниця отримала загалом 633 десятини землі колишньої Аркадіївської Богородичної пустині [12, с. 112].

Охтирський Святотроїцький чоловічий монастир, на думку відомого церковного діяча й історика Церкви XIX ст. Філарета архієпископа Харківського й Охтирського, був другим за красою і величчю в Слобідській Україні після Святогірської Успенської пустині. У 1654 р. братією Задніпрянського Лебединського монастиря на чолі з ігуменом Іоаннікієм заснований Охтирський Троїцький монастир [13, с. 178]. Відомий церковно-православний діяч Харківщини XIX ст. архієпископ Філарет зазначає, що ігумен Троїцького монастиря прибув з-за Дніпра в Охтирку зі своєю братією, з церковним реманентом, книгами, ризами й навіть дзвонами. Їхній монастир за Дніпром було спалено, а уніати та єзуїти переслідували православних вірних [12, с. 74].

За переказами, перший дерев'яний храм був освячений в XVII ст. на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. Ікона Охтирської Божої Матері, що носить назву “Всіх скорботних Радість” була головною святинєю Святотроїцького монастиря. За переданням, першопочатково це був дерев'яний храм, зведений і оснащений на честь Благовіщення Пресвятої Богоматері. Зрозуміло, що у той час він називався Благовіщенським. Трохи пізніше замість дерев'яної церкви звели споруду з каменю, більш міцну й стійку. Настоятелем монастиря з 1720 р. став духівник Петра I. Спочатку монастир називався Благовіщенським. Пізніше на кошти охтирського полковника Федора Осипова замість дерев'яної була споруджена однойменна кам'яна трапезна церква. Опис 1732 р. дає зрозуміти, що обидва храми обителі – Троїцький і Благовіщенський – були багато прикрашені. Одне із Євангелій мало зверху до низу ювелірне срібне оздоблення, на верхній дошці – карбований образ Святої Трійці, на нижній – зображення Благовіщення. П'ять інших Євангелій так само були багато оздоблені сріблом. Монастирю належали два унікальної ювелірної роботи срібних хреста та інше церковне начиння. До того ж обитель славилась багатою бібліотекою. У 1787 р. Охтирський Святотроїцький монастир було закрито. Ченців перевели доживати вік до Куряжського Преображенського монастиря, а останнього настоятеля Охтирської обителі взагалі призначили аж до Московського Данилова монастиря. Троїцьку церкву обителі перетворили на звичайну парафіяльну. Жажлива доля спіткала Благовіщенський і Преображенський храми. Їх зруйнували. Монастирську огорожу розібрали на цеглини, які потім продали по 50 копійок за 1 000 штук. Станом на 1785 р. монастир володів 1 574 десятинами землі, а також млинами, сінокосами, пасіками [12, с. 77–78].

1788 року влада закрила Гороховатську Богородицьку чоловічу пустинь, Сумський Успенський чоловічий монастир, а також Зміївський Миколаївський козацький монастир.

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

Гороховатська Богородицька чоловіча пустинь розташовувалась на лівому березі р. Оскіл поблизу хутора Борова. Нерідко ченці слобідських монастирів змінювали місцезнаходження своїх обителей. Прикладом цього є Гороховатська чоловіча пустинь. Через брак історичних джерел XVII–XVIII ст. виникають об'єктивні труднощі у встановленні часу появи й назви пустині. Зовсім не з'ясовано місцезнаходження монастиря, його роль у колонізації краю, сторінки історії обителі. Щодо назви, то в різні часи монастир її змінював: Боровенська пустинь, Борівський монастир, Гороховатська Богородична пустинь, Борівський чоловічий монастир. Це пов'язано з тим, що монастир декілька разів змінював своє місцезнаходження. Після закриття обителі настоятель ієромонах Савва і братія попросились до Куряжського монастиря. Головний храм обителі на честь Різдва Богородиці за наказом белгородського єпархіального управління перетворили на звичайний парафіяльний для місцевих селян. У 1794 р. його було перенесено на інше місце, а на колишньому місці розташування влаштовано цвинтар. Після закриття Гороховатської Богородичної пустині російська скарбниця поповнилась землями й лісами, які колись належали гороховатським ченцям: 2 344 десятинами землі, із яких 88 десятин складав ліс, 728 десятин ріллі, 1 157 десятин сінокісних угідь, а також розкішні фруктові сади [12, с. 118].

Сумський Успенський чоловічий монастир знаходився неподалік м. Суми. Його засновником був знаменитий козацький полковник Герасим Кондратьєв. Заснування цієї обителі датується 1658 р. Згідно з описами, в останнє десятиліття монастир був чудово розбудований, мав потужну економічну базу, користувався чималою підтримкою місцевих ктиторів і повагою мешканців навколишніх сіл і містечок. У монастирі служби відбувалися в трьох кам'яних храмах: престольний – Успіня Богородиці, другий – Архістратига Михаїла, третій – Всіх Святих. Під час закриття обитель зазнала справжньої наруги. Її було пограбовано державною владою з відома церковної Консисторії. За словами настоятеля монастиря о. Іакова, серед іншого намісницьке керівництво вилучило 3 320 карбованців і 88 копійок. Окрім Всесвятського храму інші церкви монастиря були зруйновані, а частина майна, що вціліла, розпродана. Як зазначає архієпископ Філарет, цеглу Успенського храму продали для побудови церкви в с. Верхня Сرواتка, залізо – для Воскресенської церкви у м. Суми, залізні двері – для Сумської Миколаївської церкви. За рішенням Синоду іконостас Успенського храму віддали до Каплуновської церкви. Кам'яна огорожа монастиря перепродана, дерев'яні келії ченців продали місцевим жителям. А куди поділись коштовні ризи, ікони, церковне начиння, багато оздоблені богослужбові книги, ніхто не знає. До того ж обитель мала велику земельну й господарську власність. Наприклад, вона мала 6 фруктових садів значної площі. Так, Дионісів і Сосіпатрів сади були кожний по 15 десятин землі, Новий сад – 6 десятин, Котів і Камишин сади – по 6 десятин. Неподалік на р. Псел обитель облаштувала для своїх потреб млин на 10 коліс [12, с. 85, 87]. Характерно, що великі придбання нерухомості Сумського Успенського монастиря були зроблені

за власні кошти, що говорить про його потужну господарсько-економічну базу, яка приносила чималі прибутки. Обитель придбала село та хутір Чернетчин з 861 десятиною землі й 157 селянами, пустку Тихонівщина з 13 десятинами землі тощо [20, оп. 2, спр. 691, арк.12]. Після закриття монастиря зазначені статки, так само як і гроші, були відібрані на користь держави.

Зміївський Святомиколаївський монастир знаходився за 8 верст від колишньої козацької фортеці Зміїв. Він вважався справжнім духовним осередком запорізьких козаків у слобідських землях. Сьогодні практично неможливо визначити точну дату заснування цієї православної обителі. Навіть достеменно невідомо, що раніше було збудовано – сам монастир, а потім фортецю Зміїв, чи навпаки. Як зазначає відомий на Харківщині краєзнавець М. Саяний “одне не підлягає сумніву – заснування міста-фортеці тягло за собою найближчим часом заснування поблизу міста дочірньої фортеці-монастиря і навпаки. Так сталось і з Миколаївським монастирем” [21]. Є твердження, що його було засновано 1648 р. “на крутому березі Сіверського Дінця (місце сучасного с. Коропове) як притулок для козаків-інвалідів Запорізької Січі, самотніх і літніх козаків. А тому в усіх давніх актах він постійно згадується як “Казачий Змиевской монастырь”” [22, с. 44]. Із письмових джерел відомо, що монастир уже існував у 1668 р. Доля цієї обителі, безперечно, пов’язана з долею українського запорізького козацтва й боротьбою українців Слобожанщини проти свавілля московської влади. На відміну від деяких слобідських монастирів, які тісно співпрацювали з російськими воєводами, Зміївська обитель завжди займала проукраїнську позицію та вважалась російським урядом неблагонадійною. Монастир неодноразово підтримував антимосковські козацько-селянські повстання в Слобожанщині, через що зазнавав навіть руйнувань з боку московських військ, які жорстоко придушили 1668 р. антимосковські виступи на чолі з козацьким ватажком Іваном Сірком. Дійсно, Зміївський Миколаївський монастир призначався для козаків-інвалідів, самотніх і літніх козаків-запорожців. Водночас він був фортецею, озброєною гарматами, ядрами та великою кількістю пороху. Монастир підтримував постійний зв’язок із Запорізькою Січчю. Саме тому, коли Катерина II 1775 р. ліквідувала Січ, багато запорозьких козаків знайшли притулок у козацькому монастирі, постриглися в ченці, стали монахами. До монастиря була перевезена значна частина скарбниці Запорізької Січі. Козацький монастир виріс, став багатший. Про нього постійно розповсюджувалися чутки, що засіли в ньому розбійники-козаки, які не підкоряються царським указам, грабують московських купців та інші обози, що їдуть у Крим та назад, і ніякої влади, окрім своєї козацької, не визнають, та що монастир дає притулок гайдамакам, зокрема загону козацького ватажка Носа, який діяв навколо Змієва. Однією з грамот 1703 р. Петро I передав монастир з його землями, лісами, озерами й господарством Києво-Печерській лаврі [12, с. 197].

1788 року в монастирі сталася справжня катастрофа. Під час російської секуляризації, коли інші обителі української Слобожанщини просто закривали, над

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

Зміївським Святомиколаївським козацьким монастирем за наказом Катерини II вчинили показову криваву розправу. Чутки про те, що йде царське військо, дійшли до монастиря. Монахи спішно почали ховати всі свої коштовності та готуватися до оборони. Золото, яке було в монастирі, засипали в діжки, засмолили їх і закопали в лісі. А срібла було так багато, що закопувати його вже не вистачало часу, тому козаки висипали його в човни та на плоти, вивозили на середину озера й топили. Від такої кількості срібла озеро побіліло і з того часу воно носить назву Біле.

Царське військо оточило Коробів Хутір. Відчайдушно захищали монахи й козаки свою вольницю, але сили були нерівними. Жменька захисників, розуміючи, що монастир не втримати, скористалася єдиним виходом із оточення – через підземний хід, що вів на Донецькі кручі. Тільки вони вибрались із підземелля, як тут же московське військо взяло козаків у півкільце й притиснуло до крутого берега Сіверського Дінця. Для них залишався єдиний вихід із оточення – кидатися з високої кручі в річку. Але й це не рятувало козаків: того, хто вцілів після падіння з гори, вилловлювали російські солдати, які були розставлені вздовж річки. Спійманих козаків після катувань убивали. Сам монастир було зруйновано. Таким чином, остання козацька вольниця Слобожанщини припинила існування. Знищення козаків на крутому березі Дінця було увічнене народом у назві того місця: гора отримала назву “Козача” [23, с. 16–17].

Архієпископ Курський і Белгородський Феоктист розумів, що закриття слобідсько-українських монастирів створює релігійну й суспільно-політичну напругу, тому для деяких монастирів краю процес закриття розтягнувся на декілька років. Михайлівську Лебединську Предтечеву пустинь влада наважилася закрити лише 1790 р., а Вільновський Троїцький монастир зачинив свої брами 1794 р. Серед закритих жіночих монастирів Слобідської України деякий час продовжувала існувати Сумська Предтечева обитель, у якій доживали віку черниці сусідніх закритих монастирів.

У 1663 р. харківський полковник Григорій Донець заснував Курязький Преображенський монастир. Архієпископ Філарет зазначає, що обитель виникла в мальовничому місці за 8 верст від Харкова на шляху до Полтави та Києва [12, с. 33]. Монастир матеріально підтримували чимало відомих і впливових на той час мешканців Харківщини. Так, наприклад, його засновник Григорій Донець передав у користування братії значні земельні наділи. Заможний козак Харківського полку Тимофій Клочко віддав монастирю ліси та сінокоси. Крім того, 4 квітня 1687 р. царською грамотою за монастирем закріплено земельні угіддя [12, с. 42]. Того ж року кількість ченців сягнула 40 чоловік. Майже до кінця XVIII ст. монастир будувався й укріплював свою економічну основу. Він був одним із найулюбленіших обителів на Харківщині.

1788 року обитель було закрито. Із Белгородської єпархії 25 липня настоятелю монастиря архімандриту Наркису надійшло розпорядження про закриття обителі. Уже 27 липня в монастиря відібрали усі його будівлі, рухоме й нерухоме майно, а також земельні угіддя, які свого часу були або подаровані обителі її ктиторами, або

придбані монахами за зароблені кошти. Російська влада конфіскувала 607 десятин орних земель, 580 десятин лісу поблизу Куряжу [24, с. 25]. Також конфісковано до царської скарбниці монастирські млини, ставки, сади, пасіки тощо. Під час конфіскації монастирського майна царські чиновники не гребували нічим: з обителі вивезено 100 пудів заліза, 10 тисяч штук цегли тощо [20, оп. 1, спр. 221, арк. 32].

Разом з іншими слобідсько-українськими монастирями, яких спіткала сумна доля секуляризації, Курязький Преображенський монастир остаточно занепав і був настільки розорений, що навіть стало неможливим проводити там церковні служби. Як відомо з рапорта о. Василя на ім'я архієпископа Курського й Белгородського Феоктиста, 1790 р. рештки монастиря остаточно перетворили на рекрутський лазарет і крамницю харчових припасів [20, оп. 1, спр. 224, арк. 15].

Проте сила авторитету Курязької обителі давала можливість жевріти чернечому життю на її колись квітучій території. Хоча юридично обитель припинила своє існування, фактично вона продовжувала діяти й приймати ченців з інших закритих слобідсько-українських монастирів: Краснокутського Петропавлівського, Сіянського Покровського, Сумського Предтечевого та інших. У 1796 р. генерал-губернатор Воронезького й Харківського намісництв надіслав клопотання до Священного Правлячого синоду про дозвіл відновити діяльність Курязького Преображенського монастиря. Переконливим аргументом на користь поновлення обителі стали грошові й земельні пожертви розореній святині Слобожанщини з боку відомих та впливових харків'ян, серед яких був і таємний радник, майбутній Харківський губернатор Петро Сабуров. Незабаром монастир відновив свою діяльність як позаштатний.

Не уникла закриття відома на увесь Слобідський край Святогірська Успенська чоловіча пустинь. Це був найдавніший у Слобідській Україні монастир і наймогутніший за своєю господарською міццю. Процес його закриття почався 1787 р. і тривав десять місяців і сім днів. Виконуючи волю Катерини II, світська влада почала агресивно й рішуче діяти проти цієї обителі. Її навіть не зупинили ті факти, що Святогірський монастир завжди займав промосковську позицію в українській Слобожанщині. Крім того, влітку 1787 р. цю обитель мала особисто відвідати сама Катерина II [14, с. 70]. Її приїзду чекали, монахи готувались до нього, як до визначної події в житті монастиря. Проте це не завадило царським чиновникам вчинити справжню наругу над святинею Слобожанщини.

Без попередження вищого духовенства Белгородської єпархії та ченців Святогірського монастиря почалась конфіскація майна й запущено процес закриття обителі. Останній її архімандрит Венедикт згадував у своєму листі до Белгородської консисторії від 8 вересня 1787 р., як 29 серпня того ж року директор економії Єкатеринославського намісництва Федір Корбе приїхав до монастиря, описав усе господарське й монастирське майно, а потім його відібрав, не залишивши навіть розписки. Після того він наказав вигнати з монастиря ченців і виставив озброєну охорону конфіскованого у Святогірської обителі майна [25, с. 48]. За рахунок Святогірської Успенської пустині російська скарбниця збагатилась селами і хуторами з 2 000 селян, орними,

IV. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XVIII–XX СТ.

сінокісними землями і лісами загальною площею 27 000 десятин, риболовними, соляними промислами, пасіками, млинами, сільськогосподарським і ремісничим майном та інструментами тощо [20, оп. 108, спр. 92, арк. 11–12].

Священний Правлячий синод уже після факту світського знищення обителі надіслав наказ про її закриття, датований 22 червня 1788 р. Це мало надати законності діям російських чиновників та юридично закріпити процес закриття Святогірського монастиря.

Ченці не могли протистояти такому лиху. Їхня доля була такою ж трагічною, як і доля інших монахів слобідсько-українських монастирів Белгородської єпархії, закритих під час російської секуляризаційної реформи XVIII ст. Святогірським ченцям наказали перейти до інших обителей або оселитись серед селян і міщан. Успенський храм монастиря перетворили на сільську парафіяльну церкву, дрібне церковне начиння обителі розікрали, а монастирські будівлі поступово перетворились на руїни [20, оп. 108, спр. 96, арк. 19–20].

Таким чином, секуляризаційна реформа в Російській імперії XVIII ст. в цілому негативно вплинула на чернечо-монастирське життя в Слобідській Україні. Потрапивши в повну суспільно-політичну, економічну й духовну залежність від російського самодержавства, українські землі XVIII ст. стали місцем чужої руйнівної політики, спрямованої на насадження й захист в Україні російських імперських інтересів. Російська секуляризаційна політика була спрямована проти РПЦ та її духовенства, з метою отримання повного й беззастережного політико-адміністративного й економічного контролю з боку імператорської влади за духовно-церковним життям в країні. Українське церковно-монастирське життя тієї доби стало жертвою внутрішньоросійського протистояння. Разом із секуляризацією з Росії до України прийшли посилені державний контроль і більш суворі церковні порядки, які торкалися не тільки чернечого, але й парафіяльного життя. Російська секуляризаційна політика не враховувала українську й слобідсько-українську специфіку церковно-монастирського життя. Для Слобожанщини її монастирі були значно більшим, ніж духовно-релігійні осередки. Слобідсько-українські монастирі брали активну участь в українській колонізації Дикого поля. Монастирська колонізація цих земель досить часто випереджала народну. Монастирська колонізація Слобідського краю була об'єктивно обумовлена низкою чинників, передусім, релігійним. Ченці-переселенці шукали порятунку від переслідувачів православ'я й усамітнення для молитов на просторах Дикого поля. Заснування тут монастирів продовжувало кращі українські православно-релігійні традиції. Слобідські монастирі забезпечували духовні, культурні потреби переселенців, ставали потужними господарсько-економічними одиницями краю. Їхнє закриття під час секуляризації спотворювало й руйнувало специфіку українського православного середовища Слобідського краю, поступово перетворюючи його на виключно російсько-православне духовне одноманіття.

1. Доброклонский А. П. Руководство к истории Русской Церкви. Москва: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. 946 с.
2. Зверинский В. В. Монастыри в Российской империи. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1887. 105 с.
3. Казаков М. М. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). Смоленск: Смоленский гос. пед. ун-т, 1999. С. 24–44.
4. Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Москва: Терра, 1993. Т. 2. 565 с.
5. Павлов А. С. Курс церковного права. Сергеев-Посад: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1902. 552 с.
6. Смолич И. К. История Русской Церкви: в 2 ч. Москва: Валаамский монастырь, 1997. Ч. 1. 800 с.
7. Смолич И. К. Русское монашество 988–1917. Жизнь и учение старцев. Москва: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 1999. 606 с.
8. Чистяков О. И. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1987. Т. 5. 528 с.
9. Беглов А. Безземельная Церковь: секуляризация 1764 года. URL: <http://academy.foma.ru/bezemelnaya-tserkov-sekulyarizatsiya1764-goda.html> (дата звернення – 05.12.2018).
10. Яншина О. Земельные владения монастырей в Российской империи. Государственный контроль и секуляризация. Два века. № 9. URL: <https://www.dvaveka.pp.ru/Nomer9/jashina.htm> (дата звернення – 05.12.2018).
11. Чупис О. В. Секуляризаційні заходи урядів Росії у XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXV. С. 36–42.
12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Харьков: Райдер, 2004. Т. 1. 328 с.
13. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
14. Дедов В. Н. Святые Горы. От забвения к возрождению. Изд. 4-е, перераб. и дополн. Донецк: ООО “РА “Ваш имидж”, 2012. 220 с.
15. Дедов В. Н. Святые горы. Иллюстрированная история. Донецк: “Донбас” ТОВ “РА “Ваш імідж”, 2014. 464 с.
16. Казаков М. М. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация). Смоленск: Смоленский гос. пед. ун-т, 1999. С. 24–44.
17. Шлеман А. Исторический путь православия. Киев: Пролог, 2003. 416 с.
18. Яншина О. Земельные владения монастырей в Российской империи. Государственный контроль и секуляризация. Два века. № 9. URL: <https://www.dvaveka.pp.ru/Nomer9/jashina.htm> (дата звернення – 05.12.2018).
19. Яцюк М. Колонізаційне значення монастирів Слобідської України (друга половина XVII ст.) // Історія релігій в Україні: наук. щоріч. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Вид-во “Логос”, 2017. Кн. I. С. 149–160.
20. Державний архів Харківської області. Фонд № 40.
21. Саяний М. Скарб козацького монастиря: [з історії р-ну] // Вісті Зміївщини. 1997. 30 серп., 6 верес.
22. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина. Харків: Кроссроуд, 2009. 288 с.
23. Строковский Л. Н. Коробовы Хутора: из очерков о родном крае. Харьков: Харьк. кн. изд-во, 1960. 72 с.
24. Муратов Ф. История Куряжа от монастыря до колонии. Харьков: Мачулин, 2006. 208 с.

25. Кулжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии. Изд. второе. Харьков: Типография Окружного Штаба, Немецкая № 26, 1884. 118 с.

SUMMARY

Mykola Yatsiuk

Secularization reform in the Russian Empire in the 18th century and closing of Sloboda-Ukrainian monasteries of the Belgorod Diocese of the Russian Orthodox Church

The article is devoted to the historically determined process of closing of Sloboda-Ukrainian monasteries of the Belgorod diocese of the Russian Orthodox Church during the so-called secularization reform of the 18th century in the Russian Empire. The general historical context of church secularization in Russia in the 18th century is analyzed. It is shown that Russian secularization was a logical consequence of establishment of state control over church, which was done by Peter I. Church became an integral part of the state apparatus of Russia. Since then, state intervention in church affairs has become a legal norm. In fact, the power over the Russian Orthodox Church was concentrated in the emperor's hands. Given the strengthening of the absolutist imperial power under Catherine II, any struggle of church against the state church became hopeless. Thus, the Russian secularization reform of the 18th century actually turned out to be persecution of the church. It is noted that with the loss of independence by the Ukrainian Orthodox Church and its transfer by the Patriarch of Constantinople Dionysius IV to the Moscow Patriarchs, the Ukrainian Orthodox Church became trapped between the hammer and the anvil of state-church opposition in Russia. The author sought to show that the events of the second half of the 80s of the 18th century during the closure of the Sloboda-Ukrainian monasteries were closely related to the general situation of the enslaved Ukrainian lands within the Russian Empire. The destruction of the Orthodox monastic environment of the Sloboda Ukraine (Slobozhanshchyna) concerned not only the church life. It directly affected the basics of the Ukrainian colonization of the "Wild Field" lands. According to the author, the Ukrainians made not only a military and economic contribution to the development of the future of Sloboda Ukraine during the colonization of the "Wild Field" lands, but also a spiritual and religious one. The author states that it completed the institutionalization of the concept of "Ukrainian Slobozhanshchyna". The article states that in 1786–1788 the secularization measures were extended to the Ukrainian lands of the Russian Empire. The peculiarity of the religious life of Slobozhanshchyna at that time was that it was administratively subject to management by the Belgorod bishops. Despite this subordination to the ROC, certain Ukrainian peculiarities in the organization of life and ritual were preserved in the Sloboda-Ukrainian lands. The secular and ecclesiastical authority of the empire sought to eliminate this difference. The policy of secularization of the suburban monasteries with their massive closures was intended to establish complete uniformity in the Orthodox-religious sphere throughout the empire. In 1787 the Russian authorities began to close the Sloboda-Ukrainian monasteries of the Belgorod diocese of the Russian Orthodox Church. The closure of the Sloboda-Ukrainian monasteries was accompanied by a sharp reduction in the number of Orthodox monasteries on the territory of the Ukrainian Slobozhanshchyna with a simultaneous sharp decrease in the number of monks. As a result of the secularization reform of the Russian model, the monastic life of Slobozhanshchyna was almost destroyed. The leading Orthodox monasteries of the region did not escape the closure either. Due to confiscated monastic property, the Russian treasury was replenished with land, crafts and considerable finances. As in the Russian lands, in Slobozhanshchyna enhanced state control over monastic life was provided, more strict church orders were established and the remnants of Ukrainian Orthodox traditions were destroyed.

Keywords: Sloboda Ukraine, monasteries, secularization, orthodoxy, church, state, power